

Новий поворот розвитку психології пов'язаний з іменем М. М. Ланге — одного з фундаторів експериментальної психології, який віддав університету 32 роки життя. Вчений почав працювати в університеті у 1888 році на посаді приват-доцента. Викладаючи філософські дисципліни, до складу яких входила психологія, він проводить психологічні експериментальні дослідження, за результатами яких була написана і оприлюднена докторська дисертація «Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания» (1893), яку захистив 1894 року у Московському університеті, отримавши ступінь доктора філософії, а згодом і звання екстраординарного професора. Вже у званні доктора філософії Ланге реалізує в ІНУ проект створення першої в Росії лабораторії експериментальної психології (1896). Написаний ним фундаментальний труд «Психология», що побачив світ як восьмий том одного з авторитетних наукових видань «Итоги науки в теории и практике», став цінним внеском у вітчизняну психологічну науку⁴⁹⁶.

У 1898 році М. М. Ланге отримав звання ординарного професора, у 1916-му — заслуженого ординарного професора. В історії вітчизняної науки й освіти йому належить особлива роль: це був не тільки видатний психолог, історик і філософ, а й відомий педагог і організатор народної освіти на півдні України, прогресивний громадський діяч, справжній просвітник⁴⁹⁷.

3.4. Становлення педагогічної освіти і науки⁴⁹⁸

На час відкриття ІНУ у структурі університетів не було передбачено ані педагогічних інститутів, ані кафедр педагогіки, ані педагогічних курсів для підготовки вчителів. Якщо Харківський університет і Київський університет св. Володимира мали вже на той час досвід організації педагогічної освіти, то в ІНУ був лише аналогічний досвід Рішельєвського ліцею. З ініціативи М. М. Ланге склад Історико-філологічного товариства поповнив педагогічний відділ, до завдань якого входило вивчення стану навчання в середній школі, створення програм для історико-філологічних дисциплін, розгляд питань виховного впливу навчання. Передові викладачі гімназій покладали на названий відділ великі сподівання. Члени відділу виступали зі статтями на сторінках преси, готували доповіді й реферати до своїх засідань, організовували публічні лекції й відкриті диспути. Популярність педагогічного відділу зростає настільки, що навіть попечитель навчального округу раз у раз звертався до нього з проханням висловити думку з того чи іншого приводу гімназичного життя та взяти на себе завдання перепідготовки вчителів. На 1905–1907 роки припадають виступи педагогічного відділу ІНУ за реформу середньої школи. Його працівники надіслали уряду спеціальну декларацію про освіту й структуру школи. В ній лунали вимоги про потребу загальнообов'язкового навчання, про те, щоб держава узяла на себе 60 відсотків витрат на освіту, про ліквідацію бюрократичного впливу на школи, про піднесення ролі шкільних педагогічних рад тощо.

Ще до того, як Міністерство народної освіти запропонувало ввести до навчальних планів університетів викладання педагогічних дисциплін, з ініціативи М. М. Ланге⁴⁹⁹ в ІНУ розпочалося читання курсів «История педагогики» та «Основы дидактики». Зокрема у 1894/95 навчальному році він, будучи на той час екстраординарним професором та маючи вже п'ятирічний досвід викладання філософських і психологічних дисциплін, почав викладати історію педагогіки — по одній лекції на тиждень, використовуючи праці західних науковців Ф. Паульсена, Дж. Компейра, К. Шмідта⁵⁰⁰. Надалі пи-

⁴⁹⁶ Ланге Н. Н. Психология. — М., 1914.

⁴⁹⁷ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке. — Одесса, 2010.

⁴⁹⁸ Автор підрозділу Н. В. Кузнєцова.

⁴⁹⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 188–193.

⁵⁰⁰ Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1894/95 ак. г. по историко-

тання педагогічної освіти й науки Ланге активно розробляв до кінця життя. Факторами формування такого інтересу були, з одного боку, знайомство з досвідом західноєвропейських університетів, з іншого — розуміння освітніх проблем суспільства, серед яких однією з найважливіших на той час була підготовка вчителів.

У 1895 році М. М. Ланге написав першу педагогічну працю «До питання про викладання педагогіки у жіночих гімназіях». На запрошення попечителя Одеського навчального округу професор був присутній на випускних іспитах з педагогіки в жіночих гімназіях Одеси. Його звіт з цієї роботи став педагогічною статтею: він демонстрував науковий підхід до завдань, структури і змісту педагогіки як науки і навчальної дисципліни. Ланге проаналізував три частини курсу: вчення про фізичний розвиток дитини, основи педагогічної психології і питання власне виховання, — зазначив їх формальність, поверховість і абстрактність та обґрунтував необхідність історико-критичного принципу побудови курсу педагогіки, якого він сам дотримувався надалі, розробляючи університетські педагогічні курси. Вчений зазначав: «...не можна побудувати загальної еkleктичної педагогіки, взявши одне від Коменського, інше — від Руссо, третє — від гуманістів, але слід вивчати системи педагогіки у їх цілісних історичних формах, у зв'язку із загальними історичними умовами»⁵⁰¹. Саме у цій роботі Ланге вперше підкреслив необхідність побудови наукової педагогіки не на індивідуальній психології, а на соціологічних дослідженнях. Цієї позиції він дотримувався у майбутній теоретико-педагогічній діяльності.

За два роки М. М. Ланге знову повернувся до ідеї викладання курсу «Історія педагогіки», збільшив його обсяг, розширив перелік джерел, а у 1897/98 навчальному році додав до психологічних дисциплін практичні заняття з загального курсу психології⁵⁰². Однак у наступні сім років педагогічні дисципліни в ІНУ не викладалися.

Враховуючи потреби підготовки педагогічних кадрів, циркуляром Міністерства народної освіти від 27 січня 1905 року історико-філологічним факультетам було дозволено викладання педагогіки, якщо знайдуться відповідні викладачі, з винагородою лекторів у 1200 руб. на рік. Відтак з 1905 по 1916 рік професор Ланге викладав педагогічні дисципліни на історико-філологічному факультеті, і кількість їх постійно збільшувалася. У 1905/06 навчальному році для бажаючих студентів усіх семестрів Ланге читав дві лекції на тиждень з історії шкіл і педагогічних теорій. У 1906/07 навчальному році його курс називався «Історія педагогіки, починаючи із середніх віків». В «Огляді викладання на ІФФ ІНУ у 1907/08 академічному році» вперше з'явився розділ «Філософія і педагогіка», у якому була зазначена «Історія виховання і освіти у ХІХ столітті у Німеччині, Франції, Англії і Сполучених Штатах Америки» (1 лекція на тиждень) і вперше з'явився новий курс «Основи дидактики» (2 лекції на тиждень). У наступному навчальному році Ланге викладав «Історію педагогіки» (3 лекції на тиждень) і новий курс «Практичні заняття з дидактики» (1 година на тиждень для тих, хто прослухав курс дидактики). У звіті ІНУ за 1910 рік професор зазначив: «Практичні заняття з педагогіки (для студентів різних груп історико-філологічного факультету). Ці заняття примикають до лекцій з історії педагогіки і з дидактики, які вже декілька років читаються мною, згідно з пропозицією Міністерства народної освіти, для тих студентів, які мають намір обрати учительську професію. Ці практичні заняття полягають у читанні студентами рефератів на запропоновані мною педагогічні теми, з наступним потім обговоренням цих рефератів»⁵⁰³.

Професор Ланге докладав багато зусиль для запровадження педагогічної підготовки студентів в ІНУ: власноруч розробляв програми, тексти лекцій, складав екзамене-

філологическому факультету. — Одесса, 1894. — С. 2.

⁵⁰¹ Ланге Н. Н. К вопросу о преподавании педагогики в женских гимназиях. — Одесса, 1895. — С. 7.

⁵⁰² Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1897/98 ак. г. по историко-филологическому факультету. — Одесса, 1897. — С. 3.

⁵⁰³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1910 год. — Одесса, 1911. — С. 59.

наційні білети тощо. Його архів, який зберігається у відділі рідкісної книги і рукописів наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова, свідчить про величезну ретельність, з якою він підходив до цієї справи. Збереглася велика кількість варіантів навчальних програм до педагогічних курсів, різного роду заміток, текстів з окремих питань загальної педагогіки, історії педагогіки, дидактики, публіцистичних матеріалів з питань організації народної освіти. Теоретичний спадок Ланге у галузі педагогіки залишився майже неопублікованим. Кожне педагогічне питання він розглядав глибоко і широко, спираючись на етико-філософські основи та виявляючи свою обізнаність у галузі педагогічної психології.

Коли 1910 року міністерство повідомило про зменшення кредитування читання курсу педагогіки, М. М. Ланге написав листа до міністра освіти Л. А. Кассо, у якому назвав педагогічну підготовку студентів «справою першорядного значення» і висловив занепокоєння, що «...вже налагоджене викладання педагогіки в університеті може й заглухнути». Він палко виступив проти відсунення педагогіки «на більш низьку ступінь у порівнянні з іншими факультетськими предметами»⁵⁰⁴. У листі до міністра він охарактеризував зміст курсу педагогіки для студентів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів: «...один рік викладався курс основ дидактики (психологічні основи навчання, вчення про мету загальної освіти, теорія навчального плану, теорія навчального процесу і основи училищезнавства), а другий рік — курс історії педагогіки, тобто історія педагогічної теорії та історія шкіл. Крім того, щорічно вівся педагогічний семінарій, у якому студенти читали реферати на задані теми. Інтерес слухачів був настільки великий (а це зрозуміло у зв'язку з майбутньою професією), що я міг тільки радіти з успіхів цієї справи...»⁵⁰⁵. У зверненні до міністра Ланге не лише обґрунтовував необхідність педагогічної підготовки, але, враховуючи свою обізнаність із досвідом вирішення цього питання у західних країнах, запропонував власний проект створення кафедри педагогіки.

М. М. Ланге продовжував читати педагогічні курси, постійно їх допрацьовуючи, про що свідчить збільшення кількості дисциплін і використовуваних джерел. У 1890–1900-му роках він звертався переважно до праць західних вчених; з вітчизняних іноді використовував роботи К. Д. Ушинського при викладанні психології. З 1910 року серед посібників до курсу «Історія педагогіки» з'являється робота П. Ф. Каптерева «Історія російської педагогіки».

Починаючи з 1912/13 навчального року, у навчальних планах факультету для студентів трьох відділень (класичного, слов'яно-російського та історичного) були виокремлені додаткові предмети для осіб, які претендували на звання викладача, а саме: педагогіка і дидактика (3 години), історія педагогіки (3 години), практичні заняття з педагогіки (1 година). Навчальними планами на наступні 1914/15 та 1915/16 роки на історичному відділі факультету було передбачено два іспити з педагогічних дисциплін.

Таким чином, завдяки зусиллям М. М. Ланге в ІНУ, починаючи з 1894 року з перервами, а з 1905 по 1917 — постійно, здійснювалася педагогічна освіта студентів.

Питання педагогічної підготовки хвилювали й інших професорів ІНУ. 1902 року в Росії почала працювати Комісія по перетворенню вищих навчальних закладів. На її засіданнях 30 жовтня і 3 листопада того року був присутній професор ІНУ Є. М. Щепкін. Після обговорення комісія визнала за можливе наукову і теоретико-педагогічну підготовку вчителя в університеті. При обговоренні питання професійно-технічної підготовки майбутніх викладачів «професор Щепкін... наполягав на можливості для університету взяти на себе і цей обов'язок. Університетська педагогічна семінарія, накреслена організацією викладання з теоретичної підготовки викладачів, може організувати професійно-технічну підготовку, уклавши угоду з якою-небудь школою або

⁵⁰⁴ НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 34. — Од. зб. 311. — С. 6.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 5 зв.

скориставшись для цієї мети літнім вакаційним часом»⁵⁰⁶. Але більшість членів комісії не підтримали цієї пропозиції, визнавши таку форму роботи неможливою в рамках університетського курсу, тому що вона потребує особливої організації.

Значну роль у формуванні педагогічної думки Одеси та півдня України й Росії, а також у становленні педагогічної науки, зіграв педагогічний відділ при Історико-філологічному товаристві ІНУ. 17 березня 1899 року головою товариства було обрано М. М. Ланге. Окреслюючи напрями діяльності товариства, серед інших він назвав план відкриття педагогічного відділу. Згідно з першим статутом, затвердженим 12 листопада 1899 року, метою відділу було «обговорення питань, пов'язаних з викладанням історико-філологічних предметів у навчальних закладах»⁵⁰⁷.

14 березня 1900 року на 130-му засіданні товариства педагогічний відділ було відкрито. На перших двох засіданнях були визначені його завдання: «1) об'єднати педагогічні сили Одеси; 2) оживити і підняти ступінь розумової енергії шкільних працівників; 3) зблизити професорів, представників наукової теорії, з викладачами гімназій, представниками досвіду; 4) вирішувати нагальні практичні питання, які зустрічаються в діяльності педагога; 5) з'ясовувати потреби, нужди сучасної школи як з практичної, так і з принципової точки зору»⁵⁰⁸.

У промові з приводу відкриття відділу Ланге охарактеризував суб'єктивне і об'єктивне значення суспільного обговорення педагогічних питань. Суб'єктивна важливість спільної роботи полягала у «вільному і теоретичному» професійному спілкуванні викладачів, яке надає їм «моральну і розумову підтримку», враховуючи важку діяльність і «переобтяженість часто непосильною працею». Об'єктивне значення педагогічного відділу, зазначав Ланге, пов'язане із формуванням наукової педагогіки. «Систематичні огляди педагогічної поточної літератури, з'ясування сучасних недоліків у постановці окремих історико-філологічних наук у школі, вироблення нормальних програм цих предметів, з'ясування психологічних основ дидактики і її прийомів, виховний вплив навчання, питання шкільної дисципліни, значення і цінність іспитів і системи обов'язкових оцінок, нарешті, завдання середньої школи взагалі, її історія і засоби усунення її недоліків — усе це і багато іншого, не менш важливого, може і має бути предметом наших занять»⁵⁰⁹.

Знайомство видатного психолога з теорією і практикою педагогіки дозволило йому охарактеризувати тогочасну педагогіку як таку, що «знаходиться у цілком хаотичному стані, незважаючи на свою величезну, можна сказати, страшенну літературу. <...> поки наукова обробка питань педагогіки залишиться такою ж неточною і неповною, як тепер, усяка практична реформа школи буде за необхідності випадковою, так би мовити, опортуністичною, і у більшості випадків безплідною»⁵¹⁰. Згадуючи дискусію щодо реорганізації середньої школи, Ланге констатував «відсутність єдиної, достовірної і наукової педагогіки». Визначаючи напрям діяльності новоствореного педагогічного відділу, він говорив про педагогіку, як про частину соціальної науки, теорію соціальних інститутів, пов'язаних з вихованням, і знову наголошував на історико-критичному принципі побудови цієї науки, а не на індивідуальній психології. «Ця точка зору на педагогіку як науку суспільну, протилежна старому індивідуалізму Локка і Руссо, була висунута вже Л. фон Штейном, а у наші дні її поділяють найбільш видатні теоретики педагогіки: Циглер, Гюйо, Фульє, Паульсен і, нарешті, Наторп у своїй минулого року виданій «Соціальній педагогіці»⁵¹¹.

⁵⁰⁶ Доклад по вопросу о подготовлении преподавателей средних школ. — СПб., 1902. — С. 24.

⁵⁰⁷ НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 34. — Од. зб. 330.

⁵⁰⁸ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 4.

⁵⁰⁹ Летопись Историко-филологического общества... — Т. VIII. — Виз.-слав. отд. — V. — III ч. — Одесса, 1900. — С. 37.

⁵¹⁰ Там само.

⁵¹¹ Там само. — С. 38.

3 квітня 1900 року М. М. Ланге було обрано головою педагогічного відділу. Визначені на цьому засіданні питання для розробки стосувались загальних питань педагогіки, методики викладання класичних мов, історії, російської мови і літератури тощо. Всього за період діяльності педагогічного відділу з 1900 по 1907 рік відбулося 22 засідання, на яких було заслухано і обговорено 32 доповіді, присвячені актуальним питанням освіти і виховання.

Однією з найбільш яскравих сторінок діяльності педагогічного відділу була участь в обговоренні питань реформування середньої школи, розпочатого у контексті очікуваних перетворень у Росії. Навесні 1905 року відбулися два спеціальні засідання відділу з цього питання. Ланге виступив з доповіддю «У чому має полягати реформа середньої школи?»⁵¹². Були зачитані також доповіді з питань особи вчителя, шкільного режиму, взаємостосунків родини і школи, приватної ініціативи у шкільній справі, позашкільної освіти.

Педагогічний відділ обговорив і затвердив клопотання до Ради міністрів Росії щодо нагальної необхідності радикальної реформи школи. У документі висувалися такі вимоги: загальна обов'язковість елементарного навчання і пов'язане з цим підвищення урядових витрат на освіту, принаймні до 6 % державного бюджету; загальнодоступність урядових шкіл без різниці у стані, національності й віросповіданні; злиття нижчих класів гімназії з міськими школами; послаблення і суворе обмеження законом бюрократичного тиску на школу; підсилення впливу громадських організацій на школу та поширення прав педагогічних рад; скасування особливої цензури книжок із боку вченого комітету Міністерства народної освіти й надання педагогічним радам права вибору підручників; надання педагогічним радам середніх шкіл права обирати директора й інспектора; усунення примусового характеру в релігійному вихованні; зрівняння жіночих шкіл із чоловічими; надання земствам, містам і громадським установам права вільного відкриття будь-яких шкіл із будь-якими програмами⁵¹³.

На той час це були майже революційні вимоги, співзвучні рішенням Всеросійського учительського з'їзду (1905), які значною мірою характеризували соціально-педагогічний світогляд як самого Ланге, так і інших членів педагогічного відділу. Учень Ланге М. І. Гордієвський так описував ці події: «Бучне й велелюдне засідання педагогічного відділу 2 квітня 1905 року, на якому, крім педагогів, багато було сторонньої публіки, викликало сенсацію в місті й знайшло жвавий відгук у місцевій пресі»⁵¹⁴.

На початку ХХ століття професори й викладачі ІНУ взяли активну участь у русі за реформу середньої школи. 32 професори власноруч виклали свої думки з цього питання⁵¹⁵. Позиції вчених розділились: одні захищали позицію міністерства, інші ухилялися від висловлення власної позиції, дехто розглядав лише часткові питання методики викладання і обсягу знань. «М. М. Ланге разом з рядом провідних професорів Одеського університету (О. Клосовський, І. Слешинський, М. Бучинський, І. Занчевський, Б. Веріго, О. Конович, О. Павловський, М. Попруженко та багато інших) розглядав два кардинальних питання: як і чому вчити підростаюче покоління...»⁵¹⁶. Критикуючи класичну школу, ці вчені виступали проти визначення мети і змісту навчання з позицій теорії формальної освіти. Серед накреслених ними завдань — забезпечення кожному громадянину середньої освіти, загального розвитку, формування логічного мислення, виховання моральності, увага до вивчення рідної мови, вітчизняної літератури, географії та інших предметів. В цілому пропозиції цих професорів були ідеями демократизації шкільного навчання.

⁵¹² Летопись Историко-филологического общества... — Т. XV. — Пед. отдел. — II. — Одесса, 1906.

⁵¹³ Там само. — С. 3–4.

⁵¹⁴ Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва. — Секція педагогічна. — 1930. — № 1. — С. 39.

⁵¹⁵ Цит. за: Історія Одеського університету за 100 років... — С. 391.

⁵¹⁶ Гольдин Ф. Л. Участие Н. Н. Ланге в движении за реформу средней школы // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Н. Н. Ланге (1858–1958). — Одесса, 1958. — С. 23.

У роки реакції Історико-філологічне товариство і його педагогічний відділ змушені були припинити свою діяльність. 20 вересня 1908 року на спільному засіданні товариства й відділу слухалося питання про відновлення діяльності, призупиненої більш ніж на два роки. Головою педагогічного відділу, по причині відмови Ланге, було обрано викладача III гімназії Одеси — відомого методиста-словесника О. П. Фльорова.

Після перерви педагогічний відділ значно активізував наукову, організаційно-педагогічну і просвітницьку діяльність. У 1908/09 навчальному році відбулося 21 засідання, тобто вони проводилися майже щотижня. Основними формами роботи були читання і обговорення рефератів та обговорення питань по доповідях членів відділу. За рішенням правління товариства відбулися зміни й у складі відділу: до нього змогли увійти викладачі усіх навчальних предметів середньої і нижчої школи. Хоча більшість обговорюваних питань стосувалися викладання гуманітарних предметів, розглядалися й інші питання: про викладання космографії, про початкове навчання грамоти та ін. Саме у цей період почалася праця над зміною статуту педагогічного відділу.

З часом у діяльності відділу було реалізоване завдання, поставлене М. М. Ланге як головою Історико-філологічного товариства, а саме: доповнення наукової діяльності просвітницькою, розповсюдженням знань у широкому колі одеської публіки, організацією систематичних публічних лекцій з історико-філологічних наук на зразок тих, які з успіхом свого часу проводило Одеське товариство природознавців. У 1908/09 навчальному році педагогічний відділ організував 8 лекцій для учнів усіх середніх шкіл Одеси з нагоди 100-річчя з дня народження М. В. Гоголя і 200-річчя перемоги у Полтавській битві. Лекції, присвячені Гоголю, пройшли у фізичній аудиторії університету з величезним успіхом. Розраховані на учнів (були присутні близько 65 осіб з усіх середніх навчальних закладів міста за виключенням двох гімназій), кожного разу вони збирали 700–800 слухачів, «...незважаючи на ряд незручностей, нерозривно пов'язаних з не досить великим приміщенням, а саме, наприклад, надзвичайна тіснота, підвищена температура, тривале, протягом двох годин, за відсутністю місця, стояння на ногах»⁵¹⁷.

Надзвичайний інтерес до лекцій, влаштованих відділом, виявився також «у чисельності публіки, яка товпилася у приміщенні університету і благала, іноді навіть буквально-таки зі сльозами, пропустити на лекцію без квитка»⁵¹⁸. Педагогічний відділ отримав низку подяк, як формальних (від ректора університету, керівників інших навчальних закладів Одеси), так і неформальних. Наприклад, група учениць Одеського жіночого комерційного училища О. А. Бухтеєвої писала: «Від усієї душі шлемо щиру вдячність усьому Педагогічному комітету за ту користь і насолоду, які ви надали нам своїми лекціями. Будьте впевнені, що молодь виправдає ваші сподівання: вона цілком оцінить і зрозуміє М. В. Гоголя, цього чуйного, незрозумілого сучасниками письменника і людини»⁵¹⁹.

Розпочата ще 1908 року робота з переробки статуту педагогічного відділу завершилась його затвердженням 6 жовтня 1914 року. Зазначена мета діяльності — «1) вивчення і обговорення як загальних питань з виховання і навчання шкільного і поза-шкільного, так і часткових — з викладання історико-філологічних наук, а також з дидактики і методики та інших предметів середньої і нижчої школи; 2) сприяння особам, які присвятили себе педагогічній діяльності; 3) популяризація знань з усіх навчальних предметів, а також зі школознавства»⁵²⁰ — засвідчила значне розширення як складу відділу, так і завдань, від історико-філологічної спрямованості до загально-

⁵¹⁷ Летопись Историико-филологического общества... — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 204.

⁵¹⁸ Там само. — С. 205.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Устав Педагогического отдела Историико-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — 1914. — С. 1.

педагогічної. Це стало фактором розвитку педагогічної думки й освіти кінця XIX — початку XX століття.

Професори ІНУ доклали багато зусиль до організації вищої жіночої освіти на півдні України і Росії та зокрема в Одесі. 1878 року професор О. С. Трачевський⁵²¹ розпочав організацію вищих жіночих курсів і підготовчих до них курсів. «Підготовчі курси 1879 року дійсно почали функціонувати при 3-й чоловічій гімназії, але вищі курси професору Трачевському не судилося відкрити, бо уряд не дав на це дозволу, незважаючи на те, що земство й міська дума погоджувалися забезпечити курси відповідними коштами»⁵²².

Ідею вищої жіночої освіти в Одесі реалізував М. М. Ланге. Він був одним з ініціаторів, організаторів, а потім першим директором трирічних жіночих педагогічних курсів, які 1903 року почали функціонувати при гімназії К. Пашковської. До цієї справи були залучені його колеги — професори ІНУ Є. М. Щепкін, І. В. Слешинський та ін. «Ставши на чолі курсів, М. М. Ланге з запалом, що доходив до фанатизму, почав працювати на користь цієї установи, маючи на увазі піднести рівень викладання на курсах до університетського»⁵²³. Це йому дійсно вдалося, і у 1906 році завдяки його енергійним заходам курси з педагогічних було перетворено на вищі жіночі (ОВЖК). На них викладали професори ІНУ Є. М. Щепкін, Г. І. Танфільєв, І. А. Линниченко, Е. Р. фон Штерн, Б. М. Ляпунов, Б. Ф. Веріго, Є. А. Кирилов та ін.

Ланге опікувався усіма питаннями діяльності курсів: фінансово-господарськими, організаційно-педагогічними, дидактичними тощо. У діяльності цього закладу розкрився педагогічний талант ученого. Про ставлення до нього слухачок свідчать слова з подарункового адреса 1908 року від курсисток першого випуску ОВЖК: «Протягом усього часу Вашого управління курсами Ви ніколи не були директором-начальником, завжди директором-наставником, директором-керівником. Ви завжди стояли на охороні наших інтересів. Ви приймали до серця і наші радості, і наш сум. Ваша уважна чуйність, сердечна турботливість, Ваше щире бажання допомогти кожній з нас зробили Вас близькою і рідною нам людиною. Ви створили ту надзвичайну атмосферу тепла і взаємної довіри, якою відзначаються наші курси»⁵²⁴.

Та 1908 року М. М. Ланге було усунуто від керівництва ОВЖК за відмову підписатися, що він читав циркулярне розпорядження міністерства, яке забороняло службовцям брати участь у протиурядових партіях. Проте він продовжував залишатись ідейним натхненником курсів і у різний час читав лекції з психології, педагогіки, історії педагогіки, основ дидактики, різних філософських дисциплін та вів практичні заняття⁵²⁵. В цілому Ланге працював на різних посадах ОВЖК з 1903 по 1920 рік за сумісництвом з основною діяльністю на посаді професора ІНУ.

14 листопада 1908 року попечитель Одеського навчального округу О. Щербаков запропонував членам товариства розглянути питання про педагогічну підготовку вчителів. В силу недостатності фахово-наукової підготовки педагогів середніх навчальних закладів і відсутності практичної підготовки вбачалося вельми бажаним «знати думку Педагогічного товариства про те, у якій формі, на думку товариства, було б найбільш відповідним до умов часу і місця здійснення задуму про педагогічну підготовку учителів середньої школи в Одесі...»⁵²⁶.

⁵²¹ Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 260–262.

⁵²² Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва: Секція педагогічна. — 1930. — № 1. — С. 35.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ НБ ОНУ, ВРКІР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 29. — С. 2.

⁵²⁵ Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения професора Н. Н. Ланге (1858–1958). — Одесса, 1958. — С. 22.

⁵²⁶ Летопись Историко-филологического общества... — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 54.

Педагогічний відділ підійшов до вирішення цього актуального питання ґрунтовно, присвятивши його окремому обговоренню чотири засідання. Була підготована і заслухана історична записка «Про педагогічну підготовку учителів російської середньої школи», обговорені різні форми педагогічної підготовки (учительська семінарія, короткострокові педагогічні курси, особливий педагогічний факультет при університеті, педагогічна академія), створена спеціальна комісія для розробки цього питання, яка підготувала декілька доповідей про вітчизняний і зарубіжний досвід організації таких закладів, а також три проекти педагогічного закладу для підготовки вчителів в Одесі. Проте в силу необхідності терміново надати попечителю розроблений проект комісія змушена була припинити обговорення і скласти тимчасовий проект однорічних педагогічних курсів з організацією переважно практичної підготовки.

Маловідомим залишається факт участі професорів ІНУ в організації й діяльності Одеських однорічних курсів підготовки вчителів і вчительок середніх навчальних закладів, які працювали з 1909 по 1916 рік. Подібні курси для вчителів середньої школи з математики і фізики в Одесі виникли двома роками раніше, ніж передбачалося відповідним законом Російської імперії від 3 червня 1911 року. До складу комісії зі створення курсів входили директори середніх навчальних закладів Одеси і представники ІНУ.

Оскільки педагогічні дисципліни викладалися в ІНУ лише на історико-філологічному факультеті, випускники інших факультетів не здобували педагогічної освіти. Як зазначалося в обґрунтуванні необхідності курсів, «...не маючи спеціальної педагогічної підготовки, кращі з них (викладачів-початківців. — *Ред.*) у перші роки своєї діяльності повинні виробляти кожний свою власну методику викладання, виконуючи над своїми учнями не завжди вдалі експерименти»⁵²⁷.

Поступово, крім відділення математики та фізики, відкривались відділення природознавства й географії, французької мови, німецької мови, історії російської мови і словесності. Деякі з відділень діяли один рік, деякі працювали постійно (наприклад, математики і фізики), — залежно від кількості абітурієнтів.

Переважна частина педагогічного складу курсів була представлена професорами і викладачами ІНУ. Так, у 1911/12 навчальному році тут працювали як наставники-керівники: з математики — приват-доцент О. Д. Агура, з фізики — приват-доцент І. Я. Точидловський, з природознавства — професор В. В. Половцов, із загального землезнавства — професор Г. І. Танфільєв. Лектором з педагогіки у зв'язку з логікою і психологією і короткою історією педагогічних вчень був професор М. М. Ланге, з основ шкільної гігієни — професор І. І. Кияніцин, із загального мовознавства, фонетики та історії французької мови — професор О. І. Томсон. Серед керівників практичних занять були: з природознавства (визначення рослин) — приват-доцент М. М. Зеленецький, з зоотомії — лаборант М. Г. Лігнау, з фізіології тварин — професор В. В. Зав'ялов та ін.

У звіті за 1911/12 навчальний рік М. М. Ланге зазначав: «Завдання загального курсу педагогіки на Тимчасових учительських курсах (як і у відповідних лекціях, що я читаю вже багато років у Новоросійському університеті) я бачу не стільки в обтяжуванні пам'яті слухачів окремими педагогічними правилами і відомостями, скільки у розвитку їхнього загального педагогічного розуміння...»⁵²⁸, — і далі обґрунтовував побудову курсу педагогіки, характеризуючи дві його частини. У першій — основній — висвітлювалися питання дидактики і тих наук, на які вона повинна спиратися: «з одного боку, психології і, зокрема, психології дитини, з іншого — етики, яка повинна з'ясувати, у чому полягають вищі освітні і виховні цінності чи ідеали»⁵²⁹. Ця частина програми складалася з наступних розділів: психологія і педологія, етичні основи освіти, теорія загальноосвітнього навчального плану, теорія навчального процесу, відо-

⁵²⁷ Отчет об Одесских одногодичных курсах для приготовления учителей и учительниц средних учебных заведений за 1911-1912 уч. г. — Одесса, 1912. — С. 3.

⁵²⁸ Отчет об Одесских одногодичных курсах... — С. 24.

⁵²⁹ Там само.

мости з школознавства. У другій — додатковій — частині курсу «Нариси з історії педагогіки» Ланге обстоював важливість уміння педагога добирати «лише те, що має цінність і у наш час і може сприяти вказаній головній меті, тобто підйому інтереса і нахнення до педагогічної діяльності»⁵³⁰.

За багато років викладання педагогічних дисциплін у М. М. Ланге склалася власна методика, що забезпечувала мотивацію слухачів до самостійного пошуку. Він помітив, що їхня активність значно підвищується при залученні до висвітлення певних питань, і тому поділяв частини курсу на окремі питання та розподіляв їх між слухачами, вказуючи відповідні джерела. Після виступу курсиста він доповнював його у тих частинах і з тих сторін, які залишилися недостатньо поясненими. «Із задоволенням можу засвідчити тут, що цей прийом вніс багато поживлення у наші заняття і багато сприяв розвитку самостійної думки у слухачів, хоча, звичайно, вимагав з їхньої сторони і значно більшої праці, ніж звичайне слухання лекцій»⁵³¹.

Методикою природознавства на курсах опікувався видатний учений у цій галузі — професор ІНУ В. В. Половцов⁵³², який працював в Одесі з 1910 по 1915 рік. Він був автором першої праці з загальної методики викладання природознавства, яка вийшла у Росії 1907 року. Половцов вперше розробив методику викладання природознавства як наукову дисципліну і увів її до складу університетських навчальних курсів. Він залишив помітний слід у галузі методики викладання ботаніки написанням гарного підручника для середньої школи, а також першого посібника для практичних занять з ботаніки і посібника з ботанічних екскурсій.

Серед слухачів 1911/12 навчального року відділення природознавства і географії був Г. Й. Потапенко⁵³³, майбутній професор кафедри ботаніки Одеського університету, який з великою теплою і вдячністю згадував діяльність В. В. Половцова на педагогічних курсах. «Підготовка слухачів до спробної лекції відбувалась за безпосередньою участю В. В., головну увагу він звертав на те, щоби у починаючого педагога не було помилок наукових і методичних і ніколи не вимагав докладного конспекту. Він вважав за найцінніше в процесі проведення лекції свободу творчості, яку повинен виявити починаючий педагог»⁵³⁴. Професор Половцов виступав проти суто книжного засвоєння природознавства, коли замість вивчення явищ вивчаються підручники. Тому він блискуче організував цикл практичних занять слухачів з підготовки до лабораторно-дослідницьких та ілюстрованих уроків, а також залучив їх до екскурсійної роботи. «Підготовлений таким чином учитель, — зазначав видатний методист, — зумів би залучити до більш свідомого вивчення явищ природи і учнів, що й становить головну освітню цінність природознавства»⁵³⁵.

Професори ІНУ сприяли формуванню педагогічної науки і громадсько-педагогічної думки не лише в Одесі, а й в усій країні. Так, М. М. Ланге брав участь у II Всеросійському з'їзді з педагогічної психології, був активним учасником I, II та III з'їздів з експериментальної педагогіки (1910, 1913, 1916). У січні 1916 року він виступав на педагогічному з'їзді діячів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеського навчального округу, у травні-червні 1917 року — на Південному обласному з'їзді учителів.

Таким чином, професори ІНУ заклали підвалини розвитку педагогічної науки та освіти, зокрема підготовки компетентного вчителя. Ключова роль у вирішенні цих питань належить М. М. Ланге.

⁵³⁰ Там само.

⁵³¹ Там само. — С. 25.

⁵³² Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Половцов Валеріан Вікторович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 514–518.

⁵³³ Пашковська Н. М. Потапенко Георгій Йосипович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 543–546.

⁵³⁴ Потапенко Г. Й. Валеріан Вікторович Половцов (1862–1918) // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва. — № 1. — Одеса, 1930. — С. 209.

⁵³⁵ Отчет об Одесских одногодичных курсах... — С. 62.